

УДК 34:929 Миловановић М. ; 327(497.11)”18/19”

Бранко НАДОВЕЗА*

Институт за новију историју Србије, Београд

ИСТОРИЈСКА МИСАО МИЛОВАНА МИЛОВАНОВИЋА

Айсиракиј: Милован Миловановић се бавио проблемом источног питања, тј. политике балканских држава и великих европских сила према проблему источног питања у другој половини 19. века. Посебно се бавио српско-бугарским односима, њиховим историјским и савременим проблемима. Један је од првих аутора који се почео озбиљно бавити српско-хрватским односима.

Кључне речи: Милован Миловановић, историјска мисао, источно питање, Србија, Бугарска

Милован Миловановић представља личност из новије српске историје која није толико у првом плану по популарности, али је по утицају имала огромну, често и пресудну улогу у судбоносним историјским догађајима српског народа с краја XIX и почетка XX века.

„Један велики државник и велики ум, др Милован Ђ. Миловановић, преминуо је такорећи напрасно, пред сам Балкански рат који је он дипломатски био припремао. Од тога доба историјски догађаји су се одиграли, и наш народни идеал данас је у потпуности остварен. Миловановић није међутим доживео да види крунисану плодом ону политику коју је и сам водио и чији је он био изразити протагонист¹

М. Миловановић се школовао у Београду, а докторирао у Паризу. Постао је професор правног факултета у Београду. Члан Народне

* Научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд

¹ Лазар Марковић, *Милован Миловановић и српско-хрватски односи*, Нови Живот, Београд 1920, бр. 3, 257.

радикалне странке био је од почетка школовања, па до смрти. „Најјачи интелектуалац међу партијским друговима својим“.² Био је начелник Министарства иностраних дела, министар финансија и иностраних дела, председник владе. До 1903. био је политички прогањан од стране Обреновићевог режима. „Поред службених послова, Миловановић је радио на свим пројектима закона који су спремани у Министарству правде. При изради Устава од 1888. године Миловановић је од стране радикала био најјачи радник у Уставотворном одбору. При крају Устава од 1901. године Миловановић је успео да унесе у Устав неке врло важне одредбе“³

При стварању Балканског савеза вешто се односио према Бугарима, који су као услов за улазак у Савез тражили целу Македонију, препуштајући Србима Косово и Рашку. Током анексије Босне од стране Аустроугарске 1908. утицао је да се Србија суздржи и не уђе у рат са надмоћнијим противником.

М. Миловановић се у партијској и државној хијерархији пробијао доста брзо, али ипак врло постепено, од нижих ка вишим функцијама. Радикали га у почетку „нису сматрали као сасвим свога“, тврди Слободан Јовановић. М. Миловановић је лично добро познавао краља Милана и био је посредник између њега и радикала Николе Пашића. Посебно се експонирао у изради свих финеса Устава Србије из 1888. „С чисто стручног гледишта Миловановић је као експерт био изврстан. Основну мисао која би му била дана умео је да разради у појединости ма боље него и сам онај чија је та мисао била“.⁴ У изборном систему М. Миловановић је предложио сразмерно представништво, уместо избора и посланика по срезу, с гласањем по листама и израчунавањем изборног резултата уз помоћ количника. Велика неписменост ублажена је гласањем куглицама.

Једна од првих значајнијих студија М. Миловановића је рад „Источно питање“. У тој обимној студији Миловановић описује јавну и тајну дипломатију великих европских сила, углавном на штету малих балканских народа, посебно словенских и православних. Кључни су троугао западне силе (Енглеска, Француска, Аустроугарска и Италија), Русија и Турска. На крају свих могућих комбинација свело се на то да је током читавог XIX века Турска и даље остала на Балкану, као

² Л. Лазаревић, *Мали ђоменик*, Београд, 220.

³ Исто, 221.

⁴ Слободан Јовановић, *Милован Миловановић*, СКГ, бр. 5, Београд 1937, 109.

противтежа руским интересима на Балкану, упркос томе што је Турска била потпуно архаична творевина, а све на штету балканских народа, посебно Срба и Бугара.

На Балканском полуострву, и у погледу догађаја који су се развијали у Грчкој, и у погледу питања руско-турских, која су се односила на Србију, на подунавске кнежевине и на пловидбу по Црном мору и кроз мореузе, Русија и Аустрија, од доласка Николина на престо Русије, стајале су једна према другој као отворене противнице. Свака од њих тражила је себи савезника ради постигнућа својих планова. Кнез Метерних, заборављајући такође на своје велике принципе о друштвеном поретку, енглеском и француском либералном конституционализму, чинио је очајничке покушаје да отвори очи француским и енглеским државницима на оне големе опасности, што прете европској равнотежи од руских умишљаја на Балканскоме полуострву, и да склопе општу европску коалицију противу Русије ради заштите целокупности и независности Отоманске империје.⁵

Миловановић анализира све најзначајније догађаје тог времена. Тако, на пример, Акерманска конвенција из 1826. године односи се посебно на Подунавске кнежевине Влашку и Молдавију, а посебно на Србију. „Акерманска је конвенција створила нову основу пресудну руском утицају на Балканскоме полуострву. Нове полунезависне државе, Србија, Влашка и Молдавија створене су њоме и добиле су свој правни опстанак у уговорним погодбама између Русије и Турске“.⁶ Турска се Акерманском конвенцијом обавезала на реформе, на пример, укинула је јаничаре, али је по сваку цену хтела наведене земље задржати у свом саставу.

М. Миловановић је после ове студије идентификован као русофил, али његово русофилство није било као код осталих радикала. Оно није било само ствар срца; он је саветовао да се из „чистог рачуна“ држимо Руса, као и Француза. Постајући све значајнији функционер радикала, он је постао и русофил, но он је русофилство „мотивисао с много више дипломатске обазривости него што су то чинили његови другови у радикалној странци, које је њихов национализам, без много размишљања, а и двоумљења, вукао ка Русији“.⁷

⁵ Милован Миловановић, *Источно питање*, Дело, друга књига, Београд 1894, 270.

⁶ Исто, 279.

⁷ Слободан Јовановић, Милован Миловановић, СКГ, бр.5, Београд 1937, 173.

Посебно истиче негативну улогу аустријског канцелара Метерниха, великог противника православних земаља и Русије. На неки начин, он је стално радио на свеукупном савезништву против Русије, водећи при том тајну дипломатију.

„И аустријски канцелар се без оклевања, најживљом енергијом и највећом окретношћу, дао на посао да Енглеској пре свега отвори очи, како су непосредне и како големе опасности настале за европску равнотежу у опште и за енглеске интересе на Истоку понаособ. План је његов био да, пошто сасвим одвоји Енглеску од Русије, настане заједнички са њом, те да приволи и Француску на општу европску акцију противу Русије, у корист државне независности и територијалне целокупности Отоманске империје. И Енглеска, у којој је још био на управиторијевски кабинет под председништвом Велингтоновим, показала је без устезања највећу готовост да прихвати предлоге Метернихове. Али одсудно држање Француске на страни Русије, опречило је и у овој прилици остварење планова аустријских“.⁸

Али тада је Русија имала цара Николу, великог противника Турске и заштитника поробљених народа у Турској, ратовима против Турске, углавном успешном и способном дипломатијом. Тако су Једренским мировним уговором обезбеђене нове властице за балканске народе.

„Једренски је уговор мира, дакле, формална правна основа аутономним правима и државном постању Србије, Влашке и Молдавије. Али што је још важније, он је у исто време и фактичка стварна основа постању и грчке исто тако као и српске и румунске народне државе. Једренски је уговор принудио Порту да даде свој пристанак да се и на северној и на јужној страни њезине државне области у Европи образују аутономне хришћанске државе еманциповане испод њезиног господарства. Његове одредбе наметнуле су Порти обавезу, и то непосредно према Русији, да призна аутономна права Србије, Подунавских кнежевина и Грчке.“⁹

Француска и Наполеон су били битни фактори у Европи, не толико за Балкан. Али ни Наполеон, ни француска буржоазија као последица буржоаске револуције, нису се окренули против азијатске деспотије оличене у Турској, већ против Русије. Европска дипломатија је манипулисала Наполеоном, по потреби.

⁸ Милован Миловановић, *Источно питање*, Дело, друга књига, Београд 1894, 449.

⁹ Исто, 454–455.

„Европа се брзо одлучила оставити револуцију да у Француској врши слободно свој посао, али држати за то Француску добро на оку и не допустити јој да одржава и да распаљује револуционе покрете, које су јулски париски дани изазвали изван граница Француске, у Белгији, Швајцарској, Италији и Пољској. Апсолутистичка Европа са њезиним силним монарсима, који су у тако скорој прошлости наметали народима мачем и огњем начела божанског права владалачког, као неоспорну догму, ограничили су се сад на одбранбени положај. То је била формална капитулација Свете Алијанције пред ускрслим духом Револуције!“¹⁰

Миловановић истиче како је Грчка најбоље прошла од свих балканских земаља, добивши најраније независност и избавивши се од турске тираније, пре свега зато што је имала подршку и Запада и Русије. Запад је увек настојао да поништи све тековине руских успеха, и војних и политичких, на Балкану, у корист Турске и у своју корист.

„Русији је остајало сад да уђе у државину оних користи и тековина, које су јој њиме досуђене биле. Али Европа је томе стала на пут. Она је интервенисала, за свој рачун, и уложила своје вето извршењу одредаба овога уговора. Русија није имала више Францеску уза се. На против Францеска је сад стајала противу ње у првом реду, истичући се као њезина главна противница и на Истоку, као и на свим другим тачкама и у свим другим питањима европским“.¹¹

Средином XIX века посебно је била негативна улога Енглеске на Балкану. Она је учесник свих закулиских догађаја, где су се укрштали сви могући интереси, тако да се дешавало да је чак и Русија у неким приликама стала на страну Турске. Русију су ипак највише интересовали мореузи, Босфор и Дарданели. Тада је било безброј конвенција и билатералних уговора, а у балканске процесе увучени су догађаји на Медитерану и Леванту, као и у Египту и Азији.

„Енглеска је једина од свију заинтересованих великих сила ишла на сусрет тим догађајима, знајући добро шта хоће и каквим ће се средствима послужити да постигне оно што хоће. Она је била решена да стане на пут претенсијама пашиним и францеским плановима који су се крили иза тих претенсија, као и да узме одлучно овога пута у своје руке иницијативу за обраду Турске. Једним махом она је тражила да постигне за се два крупна успеха; да саломи оружје, које је Францеска саковала за се у Египту, и да истисне Русију дефинитивно

¹⁰ Исто, 460.

¹¹ Исто, с466.

из Цариграда, заузев њезино место као прва заштитница отоманске царевине. Та оба своја циља она је знала да може постићи само кад осигура себи било потпору Францеске за акцију противу Русије, било потпору Русије за акцију противу Францеске.”¹²

Балканска питања и проблеми су решавани тешко и постепено, једно по једно питање, почевши од грчке независности, па надаље. Миловановић истиче да је Аустрија, једна од „главних и вечитих“ противника Русије током 1848–1849. године, била пред сломом због Мађарске револуције и унутрашњих противуречности. Тада јој је у помоћ притекла Русија: „Аустрија је била спасена 1849. године руском руком, па ипак зато после непуних пет година та иста Аустрија ставила је се, за време великог источног рата, на страну руских непријатеља“.

Миловановић своју расправу о источном питању завршава поручком да Срби морају стално јачати своју државу, привредно и културно, са ослоном на сопствене снаге и Русију, јер њихова судбина ипак не зависи од њих, већ од односа великих европских сила.

„Нама, Србима, ваља данас више но икад бити на опрезу, ваља нам бити и приправнима и паметнима. Наше национално питање није самостално; оно је само један саставан део, и то нераздвојан саставан део, великога Источнога Питања. У прошлости нам треба тражити поуке за садашњост и за будућност. Историја, ослобођена свију патриотских самообмана и величања, казује нам јасно, да су само успеси руске политике и рускога оружја били у стању створити Србију и одржати је у животу, посред оних страховитих олујина које су се од времена на време завитлавале у Европи. Независна српска краљевина исто као и све друге народне државе, које су се одцељивале од Турске створиле на Европскоме Истоку, исто као и Румунија, и Грчка, и Бугарска, творевина су руске политике, непосредни резултат руских радова и руских успеха! Да се није водио вековни дуел између Русије и Турске и да победничке руске војске нису допрле до под саме зидине Цариграда, ни херојска борба српскога народа под Кара-Ђорђем, ни мудрост Милошева, не би биле кадре склонити султана да се одрече својега господарства над нашом лепом Отаџбином.”¹³

Слободан Јовановић се у свом осврту на Миловановићево схватање источног питања концентрисао на његову пресудност у будућности српске државе, јер без његовог решења неће ни бити српске државе.

¹² Исто, трећа књига, 83.

¹³ Исто, 429.

„У расправи о источном питању, он полази од поставке: да све докле се не реши источно питање, Србија неће добити своје коначно географско обличје. Једина велика сила која је вољна да ратује ради решења источног питања у интересу балканских народа, то је Русија. Али Русија није у стању решити источно питање сама: на Берлинском конгресу јасно се показало да су ривалне силе јаче од ње. Међу великим силама има у ствари само једна на чију би потпору Русија под извесним условима смела рачунати. Та је сила Француска. Историја нас учи да је на Истоку Русија са својим плановима имала успеха само онда када је уз њу стајала Француска. Према томе француско-руски споразум био је први услов за решење источног питања у интересу Балканских народа. Миловановић је своју расправу објавио 1894, кад је француско-руски споразум био већ начињен. Његова расправа посредним путем упућивала је нашу владу да нашу националну политику стави под окриље тог споразума. Краљ Милан, који се био вратио у Србију и наговорио свога сина да обори радикалну владу, нагињао је Аустрији. Миловановић је желео доказати да после француско-руског споразума Миланово аустрофилство, зачето у доба Берлинског конгреса, кад се Русија налазила осамљена, – нема више разлога“.¹⁴

Миловановић је, за разлику од неких других политичара, схватио да се на Балкану ништа не решава без великих сила.

У чланцима који се односе на Србе и Хрвате, односно Србе и Бугаре, Миловановић истиче све противуречности које постоје у односима међу тим балканским народима. То је, пре свега, борба око простора (територија), а затим различит историјски развој тих народа, уз све остале културне разлике. Ту је и верски фактор, и, пре свега, негативан утицај великих сила.

„У расправама *Срби и Хрвати* и *Срби и Буџари*, Миловановић је проповедао слогу Срба, Хрвата и Бугара. Њему се чинило да су њихове међусобне несагласности страховито увеличане под утицајем шовинистичке штампе. Вешта дипломатија могла би путем узајамних уступака довести Србе, Хрвате и Бугаре до потпуног и трајног измирења. Као у унутрашњој, тако и у спољашњој политици Миловановић није био фанатик. Он није носио у глави једну географску слику Србије, од које као од живог народног тела није се смело ништа сећи. Наше будуће границе биле су за њега непозната количина, која је тек имала да се добије путем дипломатског погађања и цењкања. Он је био уверен да

¹⁴ Слободан Јованови, Милован Миловановић, СКГ, бр.5, Београд 1937, 172.

и код Хрвата и код Бугара има људи који су као год и он отрежњени од националног фанатизма, и с којима би се дало разговарати. Миловановић је био више свега дипломат. Њему се чинило да нема тога спора између народа који вешти преговарачи не би знали расправити. Баш због тога што није имао много начела, он је много веровао у политичку вештину¹⁵.

У расправи *Срби и Хрваџи* из 1895, Миловановић наглашава утицај Аустрије и верски фактор који Хрвате удаљава од српско-хрватског јединства. Идеја уједињења Срба и Хрвата у једну државу на крају XIX века је актуелна, али почињу се јављати и проблеми. Основни проблем је у томе што се Хрвати не осећају да припадају простору и цивилизацији којој припадају и Срби. Стога Хрвати желе више компромис са Аустроугарском, него српско-хрватски споразум и уједињење са Србијом.

„Чудновата и јединствена појава доиста! Два диаметрално супротна процеса врше се данас у српско-хрватском народу паралелно један поред другог, независно један од другог. С једне стране процес зближавања, процес уништавања свију локалних, племенских разлика, убрзан Илирским покретом од почетка четвртог деценијума овог века, води и брзо и сигурно потпуном асимиловању Срба и Хрвата у погледу језика, обичаја и културе. Али с друге стране, у пркос свима тим брзим, неодољивим успесима на пољу зближавања, здружавања народног, ево већ тридесет година како се развија и други супротни процес, процес отуђавања, разрођавања, са одређеним смером да што одсечније подвоји српско од хрватског. Судар претензија и амбиција, које су се из тог другог процеса развиле, које су у Српству и у Хрватству нашле својих фанатичних поборника, подрива сваког дана све то јаче мисао о јединству народном, истиче оделити, тесногруде, искључиво српске или искључиво хрватске интересе на супрот општим, заједничким народним интересима Срба и Хрвата. Под утицајем његовим Срби и Хрвати, синови једног истог народа, стоје већ данас једни према другима, на својем општем народном домену, у Босни, у Далмацији, у Троједној Краљевини, у пркос све то јачем продирању туђинске најезде и ширењу свестраног туђинског утицаја, као први, најнепосреднији и најнепомирљивији противници“¹⁶.

¹⁵ Исто, 173.

¹⁶ Милован Миловановић, *Срби и Хрваџи*, Београд 1895, 5.

У раду Миловановић укратко анализира одвојену историју Срба и Хрвата, од средњег века, па до најновијих догађаја. Туђинска власт кроз историју битно је одвојила Србе и Хрвате једне од других. Нарочито су догађаји и Револуција 1848. утицали да се интереси Срба и Хрвата не подударају. Миловановић истиче пример развоја језика.

„У таквим политичким и културним приликама процес раздвајања, који је све то јаче у сваком правцу истицао посебичну индивидуалност Срба и Хрвата, вршио је своју улогу и у погледу језика. У центру српског, где се и политички и културни живот кретао самосталније и бјуније, језик се развија и брже и свестраније. И под таквим погодбама несумњива је ствар да би се српски и хрватски језик најзад развили у два разна самостална словенска језика, који би стајали данас један према другоме готово онако као што стоје и српски и бугарски језик“.

Уместо приближавања, Срби и Хрвати су се све више удаљавали једни од других. И субјективни и објективни фактори ишли су у прилог тим процесима.

„Миловановић утврђује најпре тај парадокс да Срби и Хрвати и ако су један народ, воде огорчену, неумитну борбу 'око тога да у заједничком једноставном организму народном размакну што је могуће даље границе ономе што ће се звати специфично, искључиво, у ужем смислу, српским или хрватским'. Хрвати као слабији и малобројнији налаћу отмичарски, а Срби сузбијајући хрватске ревандикације, заборавају се у ватри борбе толико да сузбијају Хрватство у најуже границе и избацују га из крила српске народне заједнице. Питање о моме и твоме истакло се испред свих других питања. Не води се рачуна о ономе што је наше, заједничко, нити се гледа одакле долази опасност и једнима и другима. Судар претензија и амбиција подрива идеју јединства. Заблуделост иде тако далеко, да се у Босни Хрватство ставило у службу аустро-угарској окупацији, да би помоћу ње и вере католичке, натурило народу хрватско име“. У Далмацији и Срби и Хрвати пружају, према месним приликама, савезничку руку Италијанима, доприносећи тако својом рођеном снагом да се туђински утицај, и са њим заједно и туђинске претензије, на српско-хрватско приморје одражавају, да се на тај начин доводи у питање једна од бивших погодаба за самостални државни живот српско-хрватске народности. У троједној краљевини најзад један део Срба подржава мађарске државне интересе и мађарске шовинистичке прохтеве у борби против народних српско-хрватских интереса.

Миловановић напомиње да сви дотадањи покушаји да се српско-хрватски спор изравна нису успели зато што су се пред очима имали искључиво српско-хрватски односи у Тројединици. „Ти односи нису, међутим, самостални. Они су само један нераздвојан и то потчињен саставан део општега српско-хрватскога питања. Ти општи српско-хрватски односи имају се најпре уредити и поставити на правилну основу“.¹⁷

Миловановић истиче и личности које су заговарале интегративне факторе односа Срба и Хрвата, пре свега кроз идеју југословенства. Илирски покрет и Људевит Гај су заговорници прво српскохрватског споразума у оквиру Хабсбуршке монархије, што затим води ка даљим облицима повезивања Срба и Хрвата. Нарочито су догађаји око Револуције из 1848. указивали на потребу српско-хрватског зближавања.

„И од хрватске исто тако као и од српске стране настојало се искрено и ревносно да та историјска реч хрватскога бана не остане празно слово. Сабор троједнички донео је у брзо за тим у току истога својега сазива односно савеза Војводине Српске са Троједном Краљевином, неколике одлуке, задахнуте све једном истом мишљу: да Срби и Хрвати образују једну нераздвојну народну заједницу, чији су интереси у свему исти и чија је будућност у свему солидарна“.

После пропасти тековина Револуције из 1848. и консолидовања Аустрије, Хрвати се поново окрећу ка Монархији, а не споразуму са Србима.

„Гоњени инстинктом самоодржања, да би сачували себе од поплаве туђинске, пре шездесет година Хрвати су ступили у народну заједницу са Србима, народом себи најближим и најсроднијим, који се са њима у току историјских прилика измешао и изукрштао до у сами центар њиховога насељења. Српски књижевни језик, српске народне традиције и умотворине, српску најзад веру у будућност, све су то Хрвати прихватили оберучке, те да би само своје, под вековним притиском туђинским изнемогло народно биће оспособили за живот. Хрватство као оделита засебна народна јединица није се могло одржати, није могло наћи само у себи, у својој прошлости, у својим очуваним етнографским особинама, у својим надама и амбицијама, ни толико снаге да покрене борбу, да организује народни отпор противу туђинске поплаве. И Хрватство је тада, императивно гоњено инстинктом самоодржања, који је обично најбољи саветник, абдицирало на своју чисто хрватску

¹⁷ Лазар Марковић, *Милован Миловановић и српско-хрватски односи*, Нови Живот, Београд 1920, бр. 3, 258.

народну самосталност, па прибегло у окриље друге југословенске народности, која му је и по језику и по другим етнографским особинама била најближа, и која је уједно заузимала у сваком погледу прво место међу Јужним Словенима. Хрвати су тада, да се послужимо правим изразом, прешли у Српство“.¹⁸

Културно јединство Срба и Хрвата није било спорно, али различита историја, различити национални и политички циљеви су стварали у другој половини XIX века дубоке раздоре међу њима.

„Миловановић подвлачи чињеницу да се јединство књижевнога језика за Србе и Хрвате извело релативно лако, захваљујући Људевиту Гају и његовим друговима. Тиме је учињен огроман корак на путу стапања Срба и Хрвата, а уједно је обележен правац главнога, политичкога рада. Година 1848. показала је националну солидарност српско-хрватских интереса. Манифестације те солидарности и јединства из 1848. године толико су снажне, да остављају дубоке трагове у историји народнога јединства. Бан Јелачић, приликом свога наименовања за бана 11. марта 1848. упућује прокламацију 'народу хрватском и српском у троједној краљевини Далмације, Хрватске и Славоније' у којој вели да су Хрвати и Срби синови једне мајке, и да међу њима треба да буде мира, слоге, љубави и братства. Сабор хрватски састао се на позив банов 24. маја 1848. године, у присуству српске депутације под водством патријарха Рајачића. Том приликом Људевит Гај, у седници сабора говорио је о слози између Срба и Хрвата, и како је и он делио Хрвате и Србе у два народа, прекинуо га је Јелачић: 'Ми смо један народ, оставимо Србље и Хрвате.' У представци надвојводи Јовану сабор говори о Србима у Мађарској и овако се изражава: '...јер са Србима смо ми један народ те тако чврсто стопањени да нас ништа више на свету раздружити не може...'“¹⁹

Клерикални католички покрет у Монархији је у другој половини XIX века, као пандан југословенској идеји, чија је кичма Српско-хрватски споразум, створио код Хрвата идеју о њиховом потпуно различитом историјском развоју од Срба, који су били прво под утицајем Византије, а касније под вишевековним турским ропством, које је пре свега морално уназадilo Српство. Због тога католицизам мора бити интегративни фактор Монархије, без обзира на све остале разлике,

¹⁸ Милован Миловановић, *Срби и Хрвати*, Београд 1895, 29.

¹⁹ Лазар Марковић, *Милован Миловановић и српско-хрватски односи*, Нови Живот, Београд 1920, бр. 3, 258–259.

пре свега етничке и културне. Тада код Хрвата почиње јак сепаратистички покрет у односу на Србе. Миловановић је упозоравао на те евидентне процесе.

„Али аустријска политика према Јужним Словенима на Балкану и католичка црква не остављају српско-хрватске односе самим Србима и Хрватима. Хрвати би се после 1848. окупили били око српскога царства, да нису ови други фактори настојали свим силама да одрже Хрвате као посебну народну заједницу и да их употребе као средство преко кога ће раширити свој утицај међу Јужним Словенима. Хрватској амбицији створени су ради тога широки хоризонти. Пред очи Хрвата изнета је тада варљива слика велике државне целине на Словенском Југу, чији би центар био Загреб и која би на се морала примити хрватско обележје.’ Таквим искушењима тешко је било одолети. Аристократија, свештенство, па и сам пук прихватили су ова дошаптавања, скренули су са пута општих српско-хрватских интереса и тако су неосетно ставили себе у политичку службу туђинску. После Берлинског конгреса Хрвати отворено одбацују југословенске идеје. И мало по мало они долазе до нових концепција. Они у време данашње, вели Миловановић, не мисле да иступају из српске заједнице и да постану одвојена хрватска народност, већ раде на томе да се српско-хрватска народност подели на два дела: један који би носио као целина хрватско име и хрватско обележје, и други који би могао остати српски, са српским обележјем. Миловановић назива тај посао злочиначким и самоубилачким. Он не би замерао Хрватима на њиховим претензијама, кад би ове биле засноване на изједначењу хрватског са српским, и кад би оне значиле манифестацију јединства народног изведеног у крајњим конзеквенцијама. Али Хрвати присвајају српске крајеве и хоће да их учине хрватским. Ту се сад Миловановић окреће противу Срба и оштро их осуђује што без устезања примају мисао о издвајању Хрватске из српско-хрватске заједнице. И Срби и Хрвати, вели он, тако мало разумеју да се хрватство не да више оделити од српства, и да се интереси хрватски и будућност хрватска не могу више одвојити од српских интереса и српске будућности.“²⁰

Хрвати се служе споразумом са Србима само по потреби. Увек је то конкретно дефинисан интерес.

„Према стању у којему се данас налазе Срби и Хрвати питање је још спорно, да ли ће стварање српско-хрватске народне заједнице

²⁰ Исто, 259–260.

извршено иницијативом хрватском, изазвано животним потребама хрватским, донети корисног резултата. Питање у толико теже, у колико судбоносније за нас Србе, што смо ми и пре те заједнице и без ње имали све потребне погодбе за самосталан народни живот. Нема сумње да би те погодбе прираштајем Хрвата уз српску народност постале потпуније, да би гаранције за будућност и српску и хрватску тим самим знатно нарасле, да само туђинским утицајем није изазван хрватски сепаратизам, који прети да разори српско-хрватску народну заједницу и да је подчини туђинским утицајима и туђинској власти. Овако пак ко зна. Јер и ако је сигурно да ће једном, раније или доцније, доћи дан, кад ће Хрвати увидети своју заблуду, разумети сву тежину својега греха и према браћи својој Србима и према себи самима, није немогућно да тај обрт наступи доцне, тек пошто се буду већ посвршавали догађаји, чије се последице не дају више ни збрисати ни поправити“.²¹

Хрватски сепаратизам јача само онда када има потпору неког моћног фактора, Римокатоличке цркве или моћ Хабсбуршке Монархије. Захваљујући тој потпори, они претендују на српске просторе, обрађујући да на то имају историјско право, правну подлогу, али и због будућности, због припадништва католичкој цивилизацији.

„Треба добро разумети данашњи хрватски сепаратизам и данашње хрватске амбиције, па да се увиди, колико је у исто време и шимерична и грешна политика, која се води у Загребу, или боље којом су се дали завести у Загребу. Хрвати нису напустили нити су могли напустити мисао о народној заједници са Србима. Томе већ није било више времена. Данашњи хрватски сепаратизам не значи никако поновно издвајање Хрвата из српско-хрватске народне заједнице, повраћање ка оделитој, самосталној хрватској народности. Хрвати остају и даље, остају неповратни, за вечита времена у крилу народности српске, са којом су се данас већ неразлучно спојили, са којом ће заједно или напредовати или пропасти. Али у тој својој српско-хрватској народности они су одредили, издвојили један нарочити део, којему они желе да наметну хрватско име и да га подчине утицају и власти Загреба. Тај део заједничке српско-хрватске народне територије, који Хрвати за се ревендикују, простире се управо до оних истих граница, до којих се протеже сфера аустро-угарске власти и до којих следствено католичка пропаганда држи да може успешно вршити свој прозелитизам. Далмација са Босном и Херцеговином

²¹ Милован Миловановић, *Срби и Хрвати*, Београд 1895, 32.

поред Троједнице и српских земаља које улазе у састав круне Св. Стевана, ушле су у оквир оних нових хрватских амбиција“.²²

На крају рада Миловановић упозорава Српство на опрез према хрватском сепаратизму.

„Ми пак Срби, са наше стране, допринели смо такође не мало, да се српско-хрватски односи доведу до овога данашњег очажнога стања. Наша индиферентност и пасивност у почетку, наша охолост и наше самопоуздање доцније, кад су већ Хрвати заведени ударили злосрећним сепаратистичким путем, као да су поручени били да олакшају успех туђинској интриги, да убрзају процес отуђивања међу Србима и Хрватима. Ма да ништа од српске стране није било учињено да се сепаратизам и завада јаве, ништа озбиљно такође није било покушано, да се Хрвати изведу из својих заблуда и да се поврате на прави пут велике народне српско-хрватске политике“.²³

Дело М. Миловановића *Срби и Хрваји* штампано је и латиницом у другом издању. Загребачки лист *Обзор* донео је неколико приказа дела *Срби и Хрваји* (бројеви 175, 176 и 177 из 1895). Било је доста критичких осврта на рад М. Миловановића, због тога им је он одговорио новим чланком у часопису *Дело*, у ствари замишљеним као предговор другом издању. М. Миловановић пише:

„Два добитка, дакле, две велике тековине, на пољу расправљања српско-хрватских спорова, стишавања српско-хрватских размирица, сређивања српско-хрватских односа. И на хрватској као и на српској страни мислене патриоте осећају подједнако потребу да нађу излаза из данашњег несносног стања путем озбиљне дискусије, која је себи поставила задатак да истражује како ће се што брже и што свестраније задовољити општи народни интерес, постићи опште добро народа. И од српске и од хрватске стране означена су једна иста спорна питања као главно тежиште, око којег се скупљају све српско-хрватске супротне тежње и из којег потичу све размирице и сви спорови између Срба и Хрвата.

Ми смо дакле с *Обзор-ом*, што ће рећи са најпросвећенијим делом јавнога мњења хрватског, сложни у овим двома стварима:

- 1) да су Срби и Хрвати један народ, и да су њихове међусобне размирице општа народна несрећа којом се само туђинци, њихови противници, могу користити,

²² Исто, 30.

²³ Исто, 33.

2) да је главни извор тих злосрећних размирица међу Србима и Хрватима сконцентрисан у овај мах, у првом реду у босанско-херцеговачкоме питању, и у другом реду у питању односа балканских Словена према Аустро-Угарској“.²⁴

М. Миловановић упозорава Хрвате да циљеви спољне политике Аустроугарске на Балкану нису подударни са хрватским циљевима, да су они ипак један мали балкански народ.

„Нећемо се за сад упуштати у исцрпну дискусију питања да ли би тријумф аустро-угарске политике на Балканском полуострву баш тако сигурно значио и остварење данашњих хрватских политичких циљева. Рећи ћемо међу тим без устезања, да се, по нашем дубоком уверењу, Хрвати предају у томе погледу надама, које немају апсолутно никаква основа. Аустро-Угарска, у то нека се не варају у Загребу, води на Балкану своју политику, чије се тенденције и карактер одређују према интересима и према карактеру читаве државне целине а не никако према интересима Хрватства и према аспирацијама загребачких политичара. Хрватство и хрватски политички планови у данашњим приликама служе корисно аустро-угарским циљевима, те се аустро-угарска политика и служи данас њима. Али изводити из тога закључак, да ће затим Аустро-Угарска, кад буде и ако буде постигла свој циљ на Балкану, ставити себе на расположење Хрватству, стати у службу политичким аспирацијама загребачким – било би више него наивно“.²⁵

Босна и Херцеговина је етнички, територијално, културно, историјски, верски и у свим другим елементима, основа спора Срба и Хрвата, као што је и могућност њиховог јединства.

„Не, Босна и Херцеговина ни по својој историји, ни по својим предањима и успоменама, ни по својим надама и аспирацијама, нису хрватске земље. Хрватске претензије на те две српске покрајине, у колико се Хрвати издвајају као засебан део у српско-хрватској народној заједници, везују се за туђинску владавину, заснивају своје наде на сили туђинској, која би имала, лишавајући народ босанско-херцеговачки слободе и права самоопредељења, одродити га у исто време од његове српске народности. У Босни и Херцеговини хрватске тежње и хрватска акција иду на супрот животним интересима целокупне српско-хрватске народности и општим интересима

²⁴ Милован Миловановић, *Поводом расправе "Срби и Хрвати"*, Дело, седма књига, Београд 1895, 230.

²⁵ Исто, 233.

Словенства. Ми и опет понављамо оно што смо већ једном рекли, да оваква хрватска данашња политика врши посао у исто време и заједнички и самоубилачки! А та несрећна политика има свој основ у оној, колико кобној толико и парадоксалној, заблуделој мисли хрватској, коју је туђински утицај и туђински интерес у њих разбудило: да се у крилу српско-хрватске народне заједнице Хрватство са својим засебним центром одваја од Српства“.²⁶

Наравно да је Миловановић предвидео многе проблеме у српско-хрватским односима, како око зближавања, тако и око будућег државног јединства. Лазар Марковић је о томе писао следеће:

„Карактеристично је да после триумфа идеје јединства оличене у раду српско-хрватске коалиције, у периоду од 1905. до 1918, већина хрватскога племена иде у назад и враћа се схватањима од пре двадесет и пет година, схватањима у толико више нереалним што нема више оне силе која је такве претензије хтела и могла потпомоћи. Шта би данас Миловановић рекао оним Хрватима које води један Стипе Радић, може се лако закључити по ономе што је унапред наведено. И у том Миловановићевом схватању налазе се елементи за разрешење питања створеног покретом хрватских сељачких маса у корист хрватске сељачке републике“.

Почетком XX века идеја југословенства и југословенског уједињења превладала је у српским интелектуалним круговима, али и делимично у самом врху радикалне странке.

„Поводом критике *Обзорове* Миловановић се враћа још једном на кардинално питање српско-хрватског јединства. *Обзор* је јасно био нагласио да Хрвати у истини теже стварању нарочите, самосталне хрватске народности која ће се издвојити из српско-хрватске заједнице и концентрисати око Загреба, са чисто хрватским обележјем. *Обзор* се чак није устезао признати да за успех својих нада и аспирација рачуна на помоћ аустро-угарске политике и на њене успехе на Балканском полуострву и у Босни-Херцеговини. Овака политика, по Миловановићу, значи немоћ, растурање и пропаст српско-хрватске народности“. „Данас, кад сваки свестан и увиђаван политичар на Словенском Југу мора разумети да будућност свију Јужних Словена императивно захтева да се оне разлике које су историске прилике створиле међу њима, изравнају, Хрвати се залажу за стварање оделитога хрватскога центра, жртвујући не само Јужно

²⁶ Исто, 237.

Словенство, већ и интересе своје народне српско-хрватске целине. Али, вели Миловановић, као што и сами Хрвати признају, да би се тај циљ остварио потребно је да аустро-угарска политика на европском истоку триумфује! И сад Миловановић разлаже да Хрватство и хрватски политички планови у ондашњим приликама служе корисно аустро-угарским циљевима, те се а.-угарска политика и служи њима. Али, више је него наивно мислити да би Аустро-Угарска, кад би и ако би остварила своје циљеве, ставила себе на расположење Хрватству и стала у службу загребачким аспирацијама²⁷.

М. Миловановић је написао интересантан чланак о српско-бугарском рату из 1885. Радикалска емиграција жестоко је осуђивала тај рат као погубан за Србију, као израз личне самовоље краља Милана. Међутим, Миловановић је сагледавао и његову позадину. После Берлинског конгреса и окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-угарске, Србија је изгубила могућност да се на западу интегрише са својим народом. Србија је остала одсечена од Старе Србије и Црне Горе. Бугарска је од Сан Стефана имала наклоност Русије, али је по тајно радила и са Аустроугарском и Турском. После Пловдивског преврата и уједињења са Источном Румунијом, отворила је пут ка Македонији. Србија је своју акцију у Македонији одлагала.

„Српски је интерес пре свега морао бити да се не допусти да се питање источно-румелиско реши – онако како се оно једино могло и морало решити – у искључиву корист Бугара, а да Србија у исто време, ако већ не буде у стању изазвати једновремено дефинитивно решење македонског питања у духу својих интереса, не добије какве било накнаде, које ће изравнати неједнакост, паралисати преимућство, створено решењем источно-румелијскога питања у корист Бугара према Македонији и македонском питању. И ето зато Србија једина није смела бити изненађена таквим догађајем, као што је био пловдивски преврат, нити је смела после таквога догађаја бити неспремна, у недоумици чим да почне и шта да предузме. Србија је морала вазда и непрекидно мислити о могућности да се једнога дана решење питања источно-румелијскога изнесе на дневни ред, очекивати управо из дана у дан решење тога питања, према њему и с обзиром на њега удешавати своју целокупну спољашњу политику и бити спремна да, чим се оно буде јавило, заложи сву своју снагу,

²⁷ Лазар Марковић, *Милован Миловановић и српско-хрватски односи*, Нови Живот, Београд 1920, бр. 3, 260.

према напред утврђеном плану, према напред добивеним јемствима и везама, у одбрану својих народних интереса“.²⁸

Пловдивски преврат је на неки начин рушење статуса кво загарантованог Берлинским конгресом. Бугарска је сама кренула у акцију ка стварању Велике Бугарске, без заједничке акције са Србијом. Нова западна династија Кобура јој је омогућила ближе везе са западним центрима моћи, а не само са Русијом. Краљ Милан се доста ослањао на Беч.

„Да ли је Аустро-Угарска гурала Србију у рат против Бугарске, да ли јој је она световала најпре да мобилише своју војску, па затим, кад је већ било сигурно, да се дипломатским путем неће добити никаква накнада за Србију да она сама за се, мачем у руци, покуша изнудити ту накнаду?“

Краљ Милан и одређени кругови у Србији су сматрали да Србија на Пловдивски преврат треба реаговати прво дипломатски, а онда војно, објавом рата Бугарској. Но код већине осталих политичких фактора, поготову код радикала, није било воље за тај рат.

„Година 1885. може се без устезања означити као најцрња и најфаталнија у историји обновљене државе српске. Уједињење бугарско, које се извршило без икакве накнаде Србији, ни територијалне, ни политичке, покварило је одиста, на штету Србије, равнотежу коју је Берлински уговор, свесно или случајно, утврдио између Србије, као представнице Српства, и Бугарске, као представнице Бугарства. Значај политички Србијин на Балканском Полуострву и на Словенскоме Југу, који је већ био тако знатно смањен резултатима последњег великог источног рата, окупацијом Босне и Херцеговине с једне, стварањем кнежевине Бугарске с друге стране, сад је опет, већ самим чином спајања Источне Румелије са Бугарском без икакве паралелне, једновремене тековине српске, пао још дубоко, дубоко ниже. Политички положај Србијин и иначе тежак постао је сад још далеко мучнијим и критичнијим. Њеним изгледима на будућност затворене су и тада једне, мал да не последње вратнице, које су биле још широм отворене.

Сливнички порез, инвазија српског земљишта бугарском војском, потреба интервенције Аустро-Угарске да у Пироту заустави победнички ход бугарског кнеза, донели су Србији, поред штете, која је за

²⁸ Милован Миловановић, *Пловдивски преврат, српско-бугарски рат*, Београд 1902, 7.

њу истицала из бугарског уједињења, још и срамоту и унижење. На светлу војничку историју Србије и српскога народа пала је сад, првога пута, дебела сенка“.²⁹

Миловановић критикује тадашњу власт у Србији јер је дозволила да једини пут у историји српски војник буде онај који жели туђу земљу, а не да јуначки и мученички брани своју земљу. Србија је дошла у ситуацију да бечки двор брани статус кво и гаранције које је гарантовао Србији Берлински конгрес.

„И за све то, што је тако било и што се тако свршило, на њену искључиву и штету и срамоту, Србија има да криви једино себе саму. Нико, апсолутно нико, није преварио или изневерио Србијине наде, које би биле оправдане, које би имале рационалне основе. Ни од кога Србија није имала, према своме раду и држању, према својим везама и односима, да очекује што више или што друго, него оно што је у ствари нашла и добила. Политика њезина, и пре Пловдивског преврата и од дана тога преврата до ступања у рат, била је једна поворка, један непрекидан низ заблуда, погрешака, која је могла починити једино, да не речемо ништа оштрије, страховита, беспримерна неувиђавност и лакомисленост!“³⁰

Сливничка битка није значила толико војни пораз Србије колико политички пораз и отварање непријатељства с Бугарском, и Пловдивски преврат значио је „отварање македонског питања“ за Србију.

Сличан раду о Пловдивском преврату је рад М. Миловановића *Срби и Буџари*. Иако живе једни поред других, средњовековна историја, турско ропство, није приближило Србе и Бугаре у XIX веку, а поготово пред његов крај. „Срби и Бугари су позвани да предњаче на путу стварања заједнице међу балканским народима“, писао је М. Миловановић. Иако словенске масе чине огромну већину становништва Балкана, конфликти између њих су израженији него конфликти са Грцима или са романским елементом.

„Историја Балканског полуострва за последњих двадесет година створила је у Европи уверење, да се балкански народи не могу оставити себи самима, и да се њима не може предати наслеђе турско. Балканске државе и народи стоје једни према другима као непомирљиви супарници, чије се тежње међу собом косе, који своје циљеве хоће да постигну једни мимо других и једни на рачун других“.³¹

²⁹ Исто. 16.

³⁰ Исто, 17.

³¹ Милован Миловановић, *Срби и Буџари*, Београд 1898, 21.

Поред фактора мешања великих сила и жеље Русије да буде покровитељ и једних и других, основа конфликта Срба и Бугара је Македонија, као географска, историјска, привредна и културна целина тих државних конфликата Срба и Бугара.

„Једино питање које дели Србе и Бугаре, које стоји на путу њиховом споразуму и које их опредељује да лутају, тражећи начина како да осигурају себи добитке једни противу других и једни на штету других, то је македонско питање. И Срби и Бугари заборавили су већ давно све своје старе размирице и рачуне из времена својих самосталних држава, пре инвазије турске. И Срби и Бугари данас и разумеју и осећају да су они своји, једни другима најближи, једни на друге упућени. Њихова заједничка петвековна несрећа зближила их је, створила међу њима заједницу успомена. Исте патње које су их давиле кроз мучне, дуге векове, изазвале су у њима такође исте наде. Годинама су се очи потлачених Бугара исто као и очи потлачених Срба, који су стењали под турским јармом, окретале не само Петрограду, већ и Београду. А братска рука ослобођене Србије пружала се подједнако паћеничкој браћи и преко Тимока, као и преко Дрине и према Косову пољу. У души својој нити Србин гледа у Бугарину, нити Бугарин у Србину свога противника, па чак не ни свога такмаца“.³²

Етнографско и историјско питање даје истоветне резултате Србима и Бугарима око Македоније. Парадоксално је да су на простору Македоније нашле различит интерес две православне цркве, Српска православна црква и Бугарска егзархија. Македонија је, ипак, пре свега историјска и географска, а не државотворна категорија, истиче Миловановић и због тога целокупан простор Македоније никако не може ући у састав само једне државе.

„Ни историја, ни етнографија, ни географија не стоје ни у чем нити и у колико на путу, да се македонско питање реши између Срба и Бугара на начин, који једино одговара правим, добро схваћеним интересима Срба и Бугара, а то ће рећи према истинским животним потребама Србије и Бугарске. У својим данашњим етнографским приликама, од времена кад су се Словени у њој настанили, у средини народа и држава, који су делили међу собом Балкански Полуострв почев од распада Римске Царевине па до данас, Македонија није никад била засебна државна целина, нити је у склопу ма које државе стајала у својој целини као засебна, аутономна јединица. Целокупна пак историја и

³² Исто, 27.

српска и бугарска показује, не може бити јасније, не може бити очигледније, да је Македонија била потребна и Србима и Бугарима, да се експанзивна снага и српске и бугарске државе увек, на првом месту, упућивала Македонији. И Србима и Бугарима, за чување своје државне самосталности, за задовољење својих животних државних потреба, неопходан је био увек излазак на Јегејско Море³³.

Миловановић чак конкретно предлаже поделу територије Македоније између Србије и Бугарске, мада истиче да би овакав његов предлог Бугари сматрали неправичним. Видно је да је Миловановић сасвим занемарио интерес Грчке, која ће се сплетом околности на крају дочепати највећег дела Македоније и града Солуна као историјског, привредног, културног и сваког другог кључног центра Македоније.

„Где би имала бити најпогоднија и најправичнија гранична линија између српске и бугарске сфере у Македонији, било би тешко у појединостима у напред одредити. Свакако пак Вардарска долина морала би припасти Србима а Струмска долина Бугарима. Солун је, о томе не може бити спора, далеко више потребан Србији него ли Бугарској. Природна су пристаништа бугарска на Јегејском мору Дедеагач и Кавала, док је Солун намењен од природе да буде пристаниште западне поле Балканскога Полуострва, крајна излазна тачка железничких пруга, што из Средње Европе преко Србије и Босне силазе у долину Вардарску. Може бити још, да би се као крајња мера српских уступака према Бугарској могла усвојити граница, која иде вододелницом Струме и Вардара од данашње границе па до Демир-капије, а одатле на ниже железничком пругом до у Солун. У таквом случају и сама железничка пруга и пристаниште солунско имали би се неутралисати. Принцип да Срби морају изаћи на Јегејско приморје, и да Срби смеју имати Бугаре према себи само на источној а не никако и на јужној страни, мора пре свега остати недирнут“³⁴.

Балкански савез, чија би основа била Српско-бугарски споразум је основа да не дође до конфликта две словенске државе, сматра М. Миловановић.

Чланак М. Миловановића о спољној политици надовезује се на претходне чланке.

М. Миловановић пише да друштвеним животом владају одређене природне силе, које имају унутрашњи или спољашњи карактер. Тако и спољна политика сваке земље има своје детерминанте.

³³ Исто, 36.

³⁴ Исто, 39.

„Она се мора старати у првоме реду, да испуни оне задатке и задовољи оне интересе, који потичу из унутрашњих потреба њезине државе. Ти задаци и ти интереси могу бити најразноврснијег карактера, могу се односити на трговину и на саобраћај, на ширење политичке сфере моћи, или на проширавање граница државних, било ради задовољења неодољивих националних задатака, који се не дају одвојити од самога њезинога бића, било из стратегијских или других, каквих му драго, крупнијих или ситнијих, трајнијих или пролазнијих државних потреба.

Она мора, сем тога, у другоме реду посветити све своје старање, да дође до тачног сазнања свију оних спољашњих струја, свију туђинских потреба и интереса, који иду у прилог опстанку и успешном развијању њезине државе, или које се томе противе. И тек пошто се буде добро упознала и са смеровима и са снагом сваке од тих спољашњих струја, она се може и мора побринути, да, према приликама и потребама, отклони од своје државе опасности и да осигура задовољење њезиних циљева, било тиме што ће по могућности ублажити супротности према својим природним супарницима, било што ће у што јачој мери пробудити интересовање својих природних пријатеља и заштитника.

Полазећи са таквог становишта, ми ћемо покушати да у главним потезима обележимо, какви задаци стоје пред нашом спољашњом политиком и каквим се принципима она мора руководити, којим правцем мора ићи и шта све не сме из вида губити, ако жели одговорити својему позиву“.³⁵

Управо је Балкан место где се детерминанте спољне политике највише изражавају. Фактори који је спроводе морају имати највеће интелектуално умеће, мудрост, интуитивност, прилагодљивост и све остале особине које чине успешног државника.

„На Балканском Полуострву, стекли су се крупни, неодољиви животни интереси силних европских држава. Сва снага и сва пажња малених балканских држава, створених тако рећи тек од јуче, без утврђених државних традиција и без оних драгоцених искустава која се само вековима прибирају, удружена управљена једном истом заједничком циљу, руковођена јасном свешћу о неразлучној солидарности интереса, једва да би кадра била упутити их да се нађу у судару тих крупних туђинских интереса. А међутим балканске државе, завађене међу собом, гледајући једна на другу душманским погледима, готове су ето данас баш бацити

³⁵ Милован Миловановић, *Наша спољња политика*, Дело, четврта књига, Београд 1894, 240.

се у туђинску ма чију службу, без избора и без разбора, само ако је у питању једна другој да нахуде и, једна другу да омету и да оштете“.³⁶

Балкански народи, без обзира да ли живе у својим државама, или су поробљени, или полуслободни, највише су осетили све противречности спољне политике кроз своју целокупну историју.

„Неке балканске државе, Србија (са Црном Гором), Бугарска и Грчка, стоје и данас једна поред других са оним истим интересима и задацима, какви су међу њима стојали и пре шест и осам стотина година. И, на жалост, са новим државним животом Србије и Бугарске ускрсли су зајено и сви они помућени себични погледи, све оне заблуде, које су некада, пре доласка Турака у Европу, спречиле Јужне Словене да утврде своје господарство на Балканском Полуострву и да изврше на овом крају Европе ону регенераторску мисију, коју су германска племена извршила у западној половини римске империје“.³⁷

Спољна политика Србије налази се у кругу између две непријатељске силе Аустроугарске и Турске, на којима живе делови српског народа, као и суседи попут Бугарске, који траже своје покровитељство. Због тога и Србија треба да нађе свог покровитеља, Миловановић сматра да то може само бити Русија.

„Русија је играла вазда у Источноме Питању прву и најглавнију улогу. Њезина политика била је меродавна у разним менама кроз које је Источно Питање пролазило. Око Русије било уз њу било противу ње, прикуљала се главна радња великих европских сила на Балканском Полуострву. Положај Русије у концерту великих европских сила, њезин значај и њезин утицај у општој европској политици, одређивале су, у какве ће мене у опште ступити питање Јужних Словена и понаособ какве ће изгледе добити за се специфично српско питање. Према томе, дакле, питање је од пресуднога значаја за нас, у колико се крајњи циљеви руске политике могу поклапати или морају разилазити са нашим народним идеалима“.³⁸

Миловановић пише да једино Русија није никада званично била против српских интереса на Балкану, без обзира да ли их је јавно подржала или не. Због тога је он био против принципа Обреновићевске спољне политике ослонца на Аустроугарску. Критиковао је напредну странку због антируских схватања. Полемисао је и са Живојином

³⁶ Исто, 241.

³⁷ Исто, 242.

³⁸ Исто, 249.

Перићем у Скупштини Србије, наводећи да у суштини Србија и нема на кога да се ослањемо осим на Русију. Миловановић је износио став да западне земље, поготову Енглеска, никада у историји нису учиниле ни један позитиван политички потез у корист Србије.

„Србија, ако мисли на народну будућност Српства, и ако се још осећа позваном да она оствари српске народне идеале, не сме ни једнога тренутка сметати с ума, да једино Русија може имати интереса помоћи јој у томе. И с тога Србија мора учинити све што јој је у власти, да даде Русији несумњива, неоспорна доказа, како је она и вољна и кадра чувати своју независност према Аустро-Угарској, и како Русија може на њу рачунати као на поузданог, природног савезника за успешно решавање Источнога Питања“.³⁹

Спољна политика подразумева стабилно друштво. Спољна и унутрашња политика су увек повезане. Просперитетно друштво увек има стабилнију спољну политику од материјално сиромашнијег.

„Спољашњи задаци Србије заповеднички налажу, да унутрашња политика буде заснована на пуном споразуму, на непомућеној хармонији, између владалачке династије и народа. Српска владалачка династија може успешно радити на остварењу спољашњих задатака Србије, ако буде у истини, не само титулом својом већ и делом, представница српске народне мисли, ако буде у пуном смислу речи народна династија, ношена осећањем народним, прожета до сржи српским народним идеалима. Тада ће само Србија моћи одолети свим туђинским сплеткама и интригама, посветити довољну пажњу спољашњим приликама и својим спољашњим задацима, високо уздићи народну заставу, под којом ће се, суђенога дана, сакупити раскомадано Српство“.⁴⁰

Литература

- Лазар Марковић, Милован Миловановић и српско-хрватски односи, Нови Живот, Београд 1920,
 Слободан Јовановић, Милован Миловановић, СКГ, бр. 5, Београд 1937,
 Милован Миловановић, Источно питање, Дело, друга књига, Београд 1894
 Милован Миловановић, Срби и Хрвати, Београд 1895
 Милован Миловановић, Пловдивски преврат, српско-бугарски рат, Београд 1902,
 Милован Миловановић, Срби и Бугари, Београд 1898

³⁹ Исто, 257.

⁴⁰ Исто, 256.

Branko NADOVEZA

HISTORIC THOUGHT OF MILOVAN MILOVANOVIĆ

Summary

Milovan Milovanović (1863-1912) was born and died in Belgrade. As per his education he was a lawyer, and as per his profession he was statesman and politician. He studied the Faculty of Law in Belgrade and Paris. He was one of the leaders of the People's Radical Party, belonged to the moderate party's wing which was ready for co-operation and compromise with governing structures in order to achieve the main goal – parliamentary democracy. He was also the professor of International and Constitutional Law at the Great School, and from 1888 at the Faculty of Law; He was one of the participants in the Constitutions of 1888 and 1901 making, the head of the Ministry of Foreign Affairs 1890-1892; 1893-1894; Minister of Justice 1896-1897; Minister of People's Economy 1901-1902; Minister of Finance 1902; Ambassador in Bucharest 1900-1901, and in Rome 1902-1907; Minister of Foreign Affairs 1908-1911; President of Serbian government 1911-1912.

He was the Minister of Foreign Affairs in the time of Annexation crisis, where he was pleading for Serbian national interests, but he was also against the war with Austria-Hungary. He was a great supporter of Balkan's federation, and especially military and political agreement with Bulgaria, what resulted in Balkan's federation in 1912, what gave him a great popularity in the Radical party and Serbian society. He was the initiator of the radical magazine "Delo" ("Deed") in 1894, in which he published a lot of scientific and publishing papers. The following works are especially important: "Serbs and Croats", "Serbs and Bulgarians", "Constitutional Law and Principles of Foreign Policy of the Kingdom of Serbia".

Key words: Milovan Milovanović, historic thought, Balkan's federation, Eastern Question, Serbia, Bulgaria.